

Inleiding	13
<i>Fotini's venster</i>	
Istanbul	18
<i>Begin van een omweg</i>	
Varna	29
<i>Vrij Bulgarije</i>	
Balcic	38
<i>Paradijs voor Missy</i>	
Constanța	49
<i>Eeuwige heimwee</i>	
Sfântu Gheorghe en Sulina	59
<i>De punaise door de landkaart</i>	
Odessa	70
<i>Knipoog met zwarte rand</i>	
Sevastopol	90
<i>Heldenstad</i>	

Jalta	101
<i>Elke vrouw de dame met het hondje</i>	
Novorossijsk en Sotsji	114
<i>Nieuw Rusland</i>	
Soechoemi	129
<i>Vakantie van vroeger</i>	
Batoemi	142
<i>Gokhal Zwarte Zee</i>	
Trabzon	156
<i>Het is hier Turkije</i>	
Samsun	170
<i>Kind van vreemden</i>	
Istanbul	179
<i>Bloemmotieven</i>	
Bibliografie	190
Woord van dank	192

Inleiding

Fotini's venster

De plek waar ik door de Zwarte Zee gefascineerd ben geraakt, bevindt zich net buiten Sulina, in Roemenië. Ongeveer een decennium geleden hing in het stadje een amalgaam van zout water en bouwvalligheid in de lucht. Tegen de bioscoop kroop onkruid op. Sulina hield op achter een gestrande blauwe Trabant en een ruimschoots eerder gestrand schip. Op weg naar de zee passeerde ik stenen met kruisen, davidsterren en halvemanen, door de zon verhit. Tussen de stenen schoten brandnetels omhoog, krekels overstemden het ruisen van de zee. Ik ontdekte Grieken, Joden, Turken, Armenen, Italianen, Britten, Fransen, Duitsers, Hongaren, Roemenen, Bulgaren, Polen, Oekraïners en Lipovanen, allemaal onder de grond.

Jaren later ontmoette ik in Jalta aan dezelfde zee een broodmagere straathandelaar met een assortiment aan ansichtkaarten, medailles en borstbeelden, Georgi Gorbanov. Hij had Russisch, Joods en Turks bloed, en licht Aziatische ogen, de genen van zijn grootmoeder, een Krim-Tataarse. De Tataarse gemeenschap was in de twintigste eeuw grotendeels van de kusten van de Zwarte Zee verdwenen, evenals de Joodse, de Griekse en de Armeense. Hun sporen zijn niet uitgewist. De kusten van de Zwarte Zee, zei Georgi Gorbanov, zijn als een gordijn met bloemmotieven dat te heet werd gewassen. De kleuren zijn verbleekt, de bloemmotieven zijn nog zichtbaar, onmiskenbaar of verschoten.

‘De wereld stroomt als water door je heen en leent je slechts even zijn kleuren,’ schreef de Zwitserse reiziger Nicolas Bouvier, als antwoord op de vraag of hij door te gaan reizen blijvend was veranderd. Wie langs

de Zwarte Zee reist, ziet vaak een erfenis van kleur. Aan de Zwarte Zee leven volkeren door elkaar en bestaan culturen naast elkaar, maar niet zoals honderd jaar geleden. In de schaduw van uit hun voegen barstende steden, tussen uit de grond gestampte wolkenkrabbers, te midden van dag en nacht claxonnerend verkeer, langs de kades van de Bosporus waar handelaren zowel lingerie als lichtgevende konijnen slijten, langs de betonstranden van Odessa waar op erotisch vlak alles mag, liggen musea van de kwetsbaarheid van multiculturalisme.

‘Wie de Zwarte Zee niet ziet, leeft slechts met een half hart,’ schreef de Russische auteur Konstantin Paustovskij over het verlangen dat de kusten van deze zee opwekken er steeds weer terug te keren. Fotograaf Marco van Duyvendijk las Paustovskij jaren voordat ik hem ontdekte. Marco en ik waren eind vorige eeuw beiden in Roemenië actief zonder dat we van elkaars bestaan wisten. De combinatie van ons materiaal zagen we voor het eerst op de pagina’s van *de Volkskrant*. Vanaf 2002 waren we vaak samen op reis in Zuidoost-Europa. Op een koude zaterdag in oktober 2005 reisden we in een gammele bus mee met een noodlijdend Roemeens folklore-ensemble. Marco kwam toen voor het eerst met het idee in een zomer de Zwarte Zee te gaan omreizen.

Dat we er niet één maar vijf zomers mee bezig zouden zijn, komt door de kusten van de Zwarte Zee. Van veraf zijn ze weinig anders dan de marge van Europa’s marginale landen. Als er kaarten van Europa aan de muur worden opgehangen, worden er punaises gedrukt in het blauw van de Zwarte Zee. Maar in de marge ontdek je dingen die in het centrum verborgen blijven. De plek waar de punaise in de landkaart gaat, is het grensgebied van Europa en Azië en een kruispunt van culturen en invloedssferen. Een gebied waar zoveel samenkomt, is gedoemd een leerschool te zijn. Aan de kusten van de Zwarte Zee vat je iets van de recente geschiedenis van Europa dat zich op andere plekken lastiger laat vatten.

Dit boek vloeit voort uit zomerreizen tussen 2007 en 2011, samen en alleen. In die vier jaar hadden we steeds het gevoel dat we ook aan de Zwarte Zee waren als we er niet waren. De reizen voelen als één lange

ononderbroken reis. Dit boek begint waar het eindigt, in Istanbul, aan de poort van de Zwarte Zee, op de oevers van de Bosporus, het zeestraatje dat ervoor zorgt dat deze zee net geen binnenzee is. We verlaten Istanbul op de Europese oever en keren via een omweg, door Bulgarije, Roemenië, Oekraïne, de Krim, Rusland, Abchazië, Georgië en Turkije, terug op de Aziatische oever. Die omweg is de omtrek van de Zwarte Zee.

Griekse zeelieden uit de oudheid noemden haar Gastvrije Zee, *Pontos Euxeinus*. Het uitspreken van de naam waaronder zij eerder bekendstond, Ongastvrije Zee, kon de rancune van Poseidon wekken. De zee werd gevreesd om onderstromen en stormen. Het predicaat 'zwart' kreeg ze naar het zich laat aanzien niet vanwege de zeelieden die er schipbreuk leden. Waarschijnlijk vloeit die naam voort uit de kleur van het water die, zodra je je van de kust verwijderd, donkerder is dan die van enige andere Europese zee. In de Middellandse Zee kun je tot vijfendertig meter diep het water in kijken, in de Zwarte Zee vaak amper vijf. De kleur vloeit voort uit een chemische reactie die pas in de twintigste eeuw is ontdekt.

Zout water uit de Middellandse Zee bereikt de Zwarte Zee maar mondjesmaat, door twee zeestraatjes, de Dardanellen en de Bosporus. Vier grote rivieren met een D – Donau, Dnjestr, Dnjepr en Don – zorgen intussen voor een grote aanvoer van zoet water. Er ontstaat een halfzoete bovenstroom die zich nauwelijks mengt met de zoutere onderstroom. De bovenstroom onthoudt de onderstroom zijn zuurstof. Door de rivieren aangevoerde plantenresten zinken naar de bodem en worden door het gebrek aan zuurstof maar deels afgebroken. Er komen grote hoeveelheden zwavelstof vrij die de onderstroom vergiftigen. Vanaf een diepte van 150 meter tot de bodem is de Zwarte Zee een donkere massa.

Het mag een contrast heten met de flora van haar kusten, waar bergvegetatie zich met subtropische mengt. Wie wil, kan stellen dat etnische en religieuze groepen hier net zo'n mengeling vormden, en op sommige plekken nog steeds vormen. Fotini Sismanidis woonde

in Batoemi, in Georgië, aan de zuidoostkust. Aan de Zwarte Zee is etnische origine als een sterrenbeeld, vond zij. Weegschaal, Vissen, Boogschutter. Grieks, Joods, Armeens. Er zijn mensen die er de raadsels van het leven mee verklaren. Wie om zich heen kijkt, weet dat de wereld ingewikkelder in elkaar zit. Uit het raam van het keukentje van haar Sovjetbetonnen flat, zeven hoog, kon je de Zwarte Zee paars zien kleuren in de avond. Op het fornuis bracht zij een pannetje Griekse koffie aan de kook. Andere bewoners noemen die koffie Turks. Telkens gaat het om dezelfde sterke drab, bij voorkeur te consumeren met een glas water. Fotini's Griekse naam was Sismanidis, haar Russische naam was Svetlana Sismanova. Ze bleef dezelfde vrouw van begin zestig met zwart geverfd haar en zwarte ogen en een passie voor chocolade.

In Batoemi kon je gebedsoproepen uit de moskee horen terwijl tegelijk kerkklokken luidden en in de synagoge een dienst begon. Door Fotini's venster keek je in een caleidoscoop van culturen. Dit boek is geslaagd als de Zwarte Zeekusten ook de lezer hun kleuren lenen.

Istanbul

Begin van een omweg

In de tuin van het Topkapıpaleis is de Zwarte Zee niet ver meer. Vanaf de Bosporus komen sloopshoorns, de wind klimt in oude platanen. Die hebben behalve de sultans die het paleis bewoonden en de haremvrouwen ook het Osmaanse sultanaat zelf overleefd.

Links van de Bosporus begint Europa, rechts begint Azië, beide continenten grossieren in hoogbouw. Weinig staat hier langer dan een mensenleven. Een straatverkoper benadert mij langs het water met jojo's en aanstekers en een verkooplogan die door mijn hoofd blijft spoken, *easy come, easy go*. Dat kan het credo zijn van een stad die eeuwen is betiteld als brug tussen Oost en West en ontmoetingsplek van Europa en Oriënt, en die de hoofdstad was van een islamitisch imperium dat zich uitstrekte van Midden-Europa tot Midden-Azië, het Osmaanse Rijk.

Easy come, easy go. Links van de linkeroever raast het verkeer. Links van het verkeer staan nieuwe appartementencomplexen die uitstralen dat ze in een vloek en een zucht zijn neergezet en, als de geschiedenis constanten kent, plaats zullen maken voor andere in een vloek en een zucht neer te zetten appartementen. Sporadisch worden ze onderbroken door smalle houten gevels, sommige zo oud als de nadagen van het Osmaanse Rijk. Verderop staat een Osmaanse stadskraan in een opengebrokeo trottoir, daarachter ligt een parkeerplaats waar bewakers de hele dag roken, geeuwen en theedrinken.

Het Osmaanse Rijk is nog geen eeuw ter ziele, de restanten zijn in rap tempo opgeruimd. Uiteindelijk zullen alleen wat moskeeën overblijven. In hun lampen golven dezelfde lijnen als in de Arabische

inscripties op de muren. Weinig bezoekers kunnen die inscripties lezen. De nakomelingen van de Osmanen ondergingen de metamorfose tot Turken, het alfabet van West-Europa kregen ze erbij. Overal wordt de taal van het verleden elke dag vreemder. Bijna nergens is de breuk met vroeger zo meedogenloos als in deze stad, waar torenflats en bedrijfscomplexen getuigen van een explosieve groei, maar die toch geen schim is van wat zij ooit was.

Een groot deel van haar geschiedenis werd Istanbul simpelweg de Stad genoemd. De Stad was het centrum van een rijk, een beschaving en misschien wel van de wereld zelf. Nu is de Stad een stad, niet eens de hoofdstad van het land waarin zij in de twintigste eeuw kwam te liggen, Turkije. Sinds maart 1930 bezorgt de Turkse post er geen brieven meer met de naam Constantinopel, stad van Constantijn.

Constantijn was de eerste Romeinse keizer die zich openlijk bekeerde tot het christendom. In de vierde eeuw verplaatste hij de hoofdstad van het Romeinse Rijk naar het oosten, waar het zwaartepunt van het imperium, geografisch, cultureel en commercieel, al lang was komen te liggen. In dit deel van het rijk waren Grieken talrijk. Langs de Bosporus lag de vesting Byzantion. Anno 330 herdoopte de keizer die tot Nieuw Rome. Byzantijnse Grieken spraken van Konstantinoupolis en gaven de nieuwe stad een steeds sterker Grieks karakter. Twee eeuwen na Constantijns dood voltooiden zij een enorme zalmkleurige kerk, de Aya Sofia, die een stenen incarnatie was van de macht van dit christelijke rijk. Duizend jaar bleef die de grootste kerk op aarde.

Het was op een dinsdag, 29 mei 1453, dat de stad van Constantijn werd ingenomen door Osmaanse ruiters van sultan Mehmet de Veroveraar, afkomstig uit de steppen van Centraal-Azië, onderwijl tot de islam bekeerd. Het gebeurde op een dinsdag in de vijftiende eeuw, en in de eenentwintigste is dinsdag in Griekenland nog altijd 'ongeluksdag'. Na 1453 kreeg de Aya Sofia minaretten. De Griekse christenen werden een *millet*, een religieuze groep in het Osmaanse

Rijk, geleid door priesters die het oppergezag van de islam hadden moeten erkennen. De Stad werd een religieus mengsel. Twee eeuwen later waren de Osmanen op het toppunt van hun macht. In 1529 en in 1683 stonden hun ruiters voor de poorten van Wenen. Daarna begon een verval dat zo traag verliep dat het sultanaat figureerde in een van de eerste mediaclichés uit de geschiedenis: ‘de zieke man van Europa’. De ziekte kon ook worden benoemd, het was lepra. Een rijk dat zich had uitgestrekt over twee continenten zag zijn ledematen een voor een verdwijnen.

De eerste moderne staat die, anno 1830, op Osmaans gebied ontstond, was een kleine versie van het moderne Griekenland. Toen het sultanaat negentig jaar later op zijn doodsbed lag, konden Griekse officieren de Stad met hun verrekijker zien liggen. Velen dachten nu snel de Griekse vlag op de Aya Sofia, hun kerk, te kunnen planten, om daarna het Oost-Romeinse Rijk en de Grieks-Byzantijnse wereld te reanimeren.

Stel dat het de Grieken was gelukt. Dan hoorde je langs de Bosporus geen gebedsoproepen meer uit minaretten. De moskeeën lagen er dan bij als een Grieks-orthodoxe koepelkerk die, aan de noordkant van de Gouden Hoorn, aan het water is ingemetseld tussen de hoogbouw. Behalve aan Grieken ontbreekt het dit bouwwerk ook aan een deur: een appartementencomplex is tegen het voorportaal aan gemetseld. Op de binnenplaats slapen zwerfhonden. Hun ongenoegen over naderende voetstappen uiten ze met gegrom. Continuïteit kan alle vormen hebben, vrije honden werden hier al gerapporteerd toen de sultans nog in Topkapı zaten. Griekssprekende inwoners waren hier nog volop tot 1955. In de nazomer van dat jaar escaleerden Grieks-Turkse spanningen. Er brandden kerken af die in 1453 waren gespaard. Tienduizenden Grieken vertrokken.

Naast de ingemetselde kerk worden maïskolven, aanstekers, riemen, tollens, jojo's, sneeuwballen, porseleinen honden en konijnen verkocht. Ook uitgestald zijn tegels met oude Osmaanse mozaïeken,

made in China. Rode en gele ballonnen zijn over het water gespannen. Voor een munt van een halve Turkse lira schieten jongetjes de kleuren aan flarden. Verderop begint langs de Bosporus een galerij met foto's van de Turk zónder wie we hier, wie weet, in de hoofdstad van Griekenland hadden gelopen: Mustafa Kemal 'Atatürk', in 1881 geboren in Thessaloniki, toen nog in het Osmaanse Rijk.

Atatürk: aartsvader van modern Turkije. Hij overleed in 1938. Maar in portretvorm is hij nog onder ons. Langs de Bosporus trekt zijn leven in glanzend zwart-wit voorbij aan muren van kalksteen. Mustafa Kemal te paard als jonge Osmaanse officier; Mustafa Kemal als veldheer met onverzoenlijke blik waarin we lezen dat hij het opdelen van het Osmaanse Rijk onder westerse en christelijke vijanden van de Turken niet duldt; Mustafa Kemal als de verpletteraar van het Griekse leger in de onafhankelijkheidsoorlog uit de jaren 1920. De Grieken werden wel door de Britten aangemoedigd, zo niet opgehitst, maar niet militair gesteund.

Op de volgende foto tegen het kalksteen is Mustafa Kemal al een staatsman in een open oldtimer. Hij heeft Europa geconfronteerd met een *fait accompli*: Turkije, bevochten op Grieken en grootmachten, verzezen uit Osmaanse as. In de openluchtgalerij langs de Bosporus loodst hij Turkije naar de moderniteit met fabrieken, tractoren en westerse kleding.

Wie werkelijk modern wil worden, vond Mustafa Kemal, die mijdt de moskee en laat het haar onbedekt. Aan de Bosporus zien we Mustafa Kemal dansen met een jonge vrouw die haar hoofddoek heeft afgeworpen. Atatürks huwelijk was kort en kinderloos. Maar hij had twaalf geadopteerde dochters die hun haren ook lieten zien.

Het goede voorbeeld van de vrouwen van Atatürk wordt niet nagevolgd. Tachtig jaar later flaneren er vrouwen langs Atatürk die de hoofddoek dragen. Vijf keer per dag klinken van beide kanten van de Bosporus gebedsoproepen.

Zo makkelijk laten vijf Osmaanse eeuwen zich niet wegmoffelen. Wat zou Atatürk tegen de weerbarstigheid van religie hebben ondernomen?

Zou hij ook zoveel portretten van zichzelf hebben opgehangen, als konden al die Atatürken samen de minaretten doen verstommen?

Atatürk ging, zien we hier, een keer zwemmen in de Bosporus, samen met een kindje dat, als het nog leeft, hoogbejaard moet zijn. Waar mijn plattegrond van Istanbul ophoudt, gaat de openluchtgalerij van Atatürk-portretten verder. De weg verbreedt zich tot zes rijstroken. Zodra verkeerslichten op groen springen wordt er getoeterd. Geen auto in de stad tussen Oost en West komt, zo lijkt het, in beweging zonder dat de chauffeurs even op de claxon slaan.

De Bosporus klotst over de kade. Op de binnenplaats van de Sinan paşa-moskee wassen mannen hun voeten. De glas-in-loodramen zijn een half millennium oud. Pal naast de moskee ligt een begraafplaats met scheefstaande stenen met louter Arabische inscripties, waar Turken net zo weinig van maken als Europeanen.

De hardste duw naar de moderniteit gaf Atatürk zijn onderdanen in 1928, toen hij de afschaffing van het Arabische schrift gelastte en de invoering van het alfabet van het Westen, het Latijnse. In amper een decennium verloren de Turken contact met de wereld van hun voorouders. Vaarwel Osmaanse vaders, wij worden Europeanen. De graven zijn de laatste negentig jaar door onkruid overwoekerd. Meteen achter de graven verrijst een McDonald's.

In de Stad is vaker verleden bedekt. Het gebeurde ook in de vijftiende eeuw, toen de Osmanen er de baas werden. In de islam heeft het goddelijke geen gezicht, in het christendom zijn gezichten er in overvloed. Toen de Aya Sofia minaretten kreeg, moesten de muren net zo lang worden bepleisterd tot de heiligen op de fresco's en mozaïeken onzichtbaar waren geworden. Bijna vijf eeuwen zaten hun gezichten achter islamitische kalligrafieën verscholen. In 1931 gaf Mustafa Kemal dit bouwwerk, duizend jaar kerk, vijfhonderd jaar moskee, een nieuwe seculiere bestemming, in een poging tegelijk met imams en priesters af te rekenen. Van nu af aan was de Aya Sofia een museum.

In dit museum mochten Amerikaanse archeologen heiligen onder het pleister vandaan halen. De door hen blootgelegde mozaïeken herstelden het oogcontact met Byzantium. De grootogige heiligen kijken er anders dan op beeltenissen uit het westerse christendom, ze zijn zonder pijn en zonder passie. Die heiligen van het oosterse christendom, die zijn onberoerd en uit de tijd getild, als de Romeinse keizers. Constantijn en Justinianus werden zelf heiligen. In de Aya Sofia flankeren ze de Moeder Gods.

Griekse toeristen werpen er slechts vluchtige blikken op, en bewegen zich verder in een stoet Japanners, Arabische vrouwen in boerka en Nederlandse vrouwen die minder bedekken dan voor een bezoek aan dit museum betamelijk is.

Achter het pleister en de islamitische kalligrafieën zit nog meer christelijk verleden verscholen. Als de laag aan de binnenkant van de koepel van de Aya Sofia zou worden weggekrabd, zou een groots mozaïek met Christus Pantocrator uit de zesde eeuw zichtbaar kunnen worden. Maar dan moeten prachtige kalligrafieën uit de zestiende eeuw worden geofferd. In de eenentwintigste eeuw is het moment daarvoor gepasseerd. De islam beschikt in Turkije over een nieuwe vitaliteit. Geen archeoloog probeert nog een verzoek in te dienen voor het verwijderen van kalligrafieën.

Voorlopig blijft het bij de heiligen die tachtig jaar geleden onder het pleister vandaan kwamen. Die zijn dominant in het assortiment van ansichtkaartverkopers die rond de Aya Sofia zwermen. Turkse jongens slijten de Moeders Gods, Constantijn en Justinianus aan westerse toeristen die, mag je aannemen, van christelijke origine zijn. Wat moet er gebeuren met de mozaïeken die nog achter het gips zitten, vraag ik aan Mehmet, ansichtkaartverkoper die uitstekend Engels kent. Hij antwoordt met een glimlach: *Who cares?* Dat mag een vorm van onverschilligheid zijn, het is ook een levenselixer dat verwantschap vertoont met *easy come, easy go*.

Zonder dit elixer zou het leven in deze stad zijn stilgevallen. Istanbul werd in de twintigste eeuw bijna helemaal Turks. In de eenentwintigste

eeuw is daar geen sprake meer van. Dit is weer een stad van vreemdelingen en van voorspoed.

Toen de sultans nog in Topkapı zaten, waren ze de baas over alle kusten van de Zwarte Zee. Nu hoor je obers en verkopers langs de Bosporus converseren in het Bulgaars, Roemeens, Oekraïens, Russisch en Georgisch, in de talen van de landen die tegenwoordig aan de Zwarte Zee liggen. Vroeger sleepten de Osmanen vreemdelingen hierheen, nu komt er geen dwang meer aan te pas. Sinds een paar jaar arriveren hier ook weer Grieken, niet gedreven door historische rancune, maar door de crisis in Griekenland, op zoek naar een beter leven in een nabijgelegen metropool. Grieken die naar de Stad vertrekken om de voorspoed, niet om 'hun' Aya Sofia terug te vorderen – wie aanleg heeft voor optimisme, ziet de kusten van de Zwarte Zee deze eeuw weer tot bloei komen. Maar dan moet eerst puin van de vorige worden geruimd.